

ევროპა - რომაული გზა

რემი ბრაგი

რომაული მოდელი

საკუთრივ ევროპულის ძიება ჩვეულებრივ საქმედ იქცა. ევროპა მხოლოდ ევროპისათვის სახასიათოდ ყველა სხვაგვარისაგან უნდა გამიჯნოს, ყველაფერი, რაც მას შეადგენს, უნდა გააერთიანოს და, ამასთან, უნდა ჩამოაცილოს ის უცხო, გარეშე, რაც თავდაპირველ ფორმულაში არ შედიოდა. მაშინ „საკუთრივ ევროპული“ ევროპის ერთიანობის გამომხატველი იქნება, ხოლო საზოგადო თანხმობა „საკუთრივ ევროპულის“ შესახებ - ევროპული ერთიანობის საფუძვლად იქცევა. თუმცა ევროპის ოდენ „საკუთრივ ევროპულის“ ჭრილში დანახვას პარადოქსთან მივყავართ.

ორმაგი საკუთრივი

მართლაც, როცა საკითხი კულტურული ერთიანობის განმაპირობებელ საკუთრივ ევროპულს ეხება იმ ერთგვარი ირონიის შემცველი ფაქტის კონსტატაციამდე მიდიან, რომ კითხვას ერთიანობის შესახებ ორი პასუხი აქვს. ევროპის ერთიანობას ერთი კი არა, - ორი საწყისი განსაზღვრავს; ევროპული კულტურა ორი, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი საწყისიდან გამომდინარეობს. ერთი მხრივ, ესაა - ებრაული, ხოლო შემდეგ - ქრისტიანული ტრადიცია, ხოლო, მეორე მხრივ - ანტიკური წარმართობის ტრადიცია. საკუთარი სახელები - ათენი და იერუსალიმი - ამ ორი მიმართულების სიმბოლოს წარმოადგენს. მოცემული ოპოზიცია წმ. პავლესგან მომდინარე იუდეველისა და ელინის დაპირისპირებას ეყრდნობა. ამის შემდეგ ბერძნულ ფილოსოფიასთან პოლემიკაში ჩართული ტერტულიანე ამ ოპოზიციის საკუთარ ფორმულირებას იძლევა. ხოლო საერო სახემდე დაყვანილ სისტემურ ფორმასა და სხვადასხვა სახელს ის არცთუ ისე შორეულ წარსულში იღებს: „ელინურსა“ და „ნაზარეთულს“ ჰაინესთან, „ატიციზმს“ და „იუდაიზმს“ ლუმატოსთან, „ჰებრაიზმს“ და „ელინიზმს“ მეთიუ არნოლდთან. დაბოლოს, ეს ოპოზიცია ორი მსოფლხედვის კონფლიქტის გაქანებას იძენს ლევ შესტოვის იმ წიგნში, რომელსაც სათაურად ავტორმა სწორედ „ათენი და იერუსალიმი“ შეურჩია.

თითოეული საწყისის სახასიათო არსის გამოყოფის მცდელობა ნაირგვარ შედეგს იძლევა: ათენისა და იერუსალიმის ოპოზიცია შეიძლება წარმოდგენილ იქნას, როგორც დაპირისპირება: სილამაზის რელიგიისა - მორჩილების რელიგიასთან, ესთეტიკისა - ეთიკასთან, გონისა - რწმენასთან, ძიების თავისუფლებისა - ტრადიციასთან და ა.შ. ყველა შემთხვევაში განსხვავება პოლარულ დაპირისპირებაში გადადის - თითოეული საწყისის არსება მეორისას რადიკალურად უპირისპირდება. შედეგად წარმოშობილი დამაბულობა ევროპული კულტურის ერთიანობის მტკივნეულ წყვეტად აღიქმება. აქედან, მუდმივი ცდუნება: ერთ-ერთი ელემენტის კანონიერ წინაპრად მიჩნევა, ხოლო მეორის, როგორც რაღაც შემთხვევითის, უკუგდება. მაგრამ ევროპა ორი საწყისით ცოცხლობს, მისი დინამიზმი სწორედ ამ დამაბულობიდან

მომდინარეობს. ნაყოფიერი და მაკონსტიტუირებელი კონფლიქტის ამ იდეას ლ. შტრაუსი სულ ახლახან იცავდა.

მესამე ტერმინი: რომაული

ყველა ამგვარი მცდელობა, უმეტეს შემთხვევაში, მესამე ტერმინს უგულვებელყოფს. მაშინ როცა, როგორც მე წარმომიდგენია, ევროპის საკუთარ თავთან მიმართების გაგებისათვის აუცილებელი პარადიგმა სწორედ მას შეუძლია მოგვცეს. იგულისხმება მესამე, ბოლო ენა (ენა კი, როგორც ცნობილია, ენათმეცნიერებაზე მეტს ნიშნავს) იმ სამიდან, რომელთაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმის წყალობით მიენიჭა, რომ პილატემ ჯვარს ამავე ჯვარზე ცმულის სახელი ამ ენებზე დააწერა - ლათინური ან, როგორც ევანგელისტი არქმევს, „რომაული“ (იოანე, 19, 20). გამოვთქვამ შემდეგ თეზისს: ევროპა არც მხოლოდ ბერძნული და არც მხოლოდ იუდაურია. ის იმდენადვე რომაულიც არის. „ათენი და იერუსალიმი“, რა თქმა უნდა, მაგრამ, მათ გარდა კიდევ - რომი. მე რომაული გავლენის ჩვენი კულტურის სხვა საწყისთა რიგში მხოლოდ რომ ჩართვას სულაც არ ვცდილობ. რომაულ ელემენტს არც სხვა ორის სინთეზად მივიჩნევ. მტკიცება გაცილებით რადიკალურია: ჩვენ „ბერძნები“ ან/და „ებრაელები“ არც ვართ და ვერც ვიქნებით, რადგან უწინარეს ყოვლისა „რომაელები“ ვართ.

როგორც კი გთავაზობთ ჩავუფიქრდეთ, რა არის რომაული ევროპაში, იქვე ვაცნობიერებ, რომ დადებითი და უარყოფითი აფექტებით (ემოციებით) გაჯერებულ არეში შევდივარ. ეს აფექტები გათვალისწინებული უნდა იქნეს წინასწარ, სანამ შევუდგებით იმის განსაზღვრას, თუ რა არის „რომაული“, ანუ რაშია ევროპა რომაული. სხვაგვარად ეს ახალი ცნება ამ საკითხის შესახებ უკვე არსებულ სავალალოდ ცნობილ იდეათა ნისლში ჩაიკარგება. დადებითად და უარყოფითად დამუხტულ აფექტთა შერწყმა გაორებულ გრძნობებს ზადებს.

ვის აქვს დიდი ავი ძუ მგლის შიში?

უარყოფითი მხარე რომაელთა ხატისა თანამედროვე მგრძნობელობისათვის მიმზიდველი, რა თქმა უნდა არ არის. აქ მრავალი მკაწრავი ეკალია, თუმცა კი, უნდა აღინიშნოს, რომ „რომაულ-კათოლიკურად“ წოდებული კათოლიკური ეკლესიისადმი რელიგიური ოპოზიციის ან საპაპოს ცენტრალიზმისადმი პოლიტიკური დაპირისპირება ზოგადი დამოკიდებულების მხოლოდ ცალკეული, კერძო გამოვლენაა. რომაელები ისტორიაში ცნობილი მოკლე თმისა და მოკლე ტვინის მქონე ადამიანების, სოფლელი ან გაუთლელი ხალხის, ჯარისკაცთა ან, უარესი, ლოთთა ერის ეპითეტებითაც არიან. თუკი სადმე რომაულ პოლიტიკურ გენიას ჯეროვანი დაფასება ეძლევა, მხოლოდ იმიტომ, რომ იქვე ამ გენიას ბრალი იმპერიალისტური ცენტრალიზმის შობაშიც დადონ. აქედან - აგრერიგად უხერხული წინაპრის მოცილების მრავალი მცდელობა. ამ მხრივ თავი განსაკუთრებით საფრანგეთში გამოიძვს, აქ მეტად შესაქცევი კომედია გათამაშდა: გალებთან შეპირისპირებაში რომაელთა დაკნინება ხდებოდა იმ ქვეყანაში, რომლის ენაც ლათინურის პირდაპირ მემკვიდრედ ითვლება. მოცემული პიესა სხვადასხვა რეგისტრში XVI საუკუნიდან ერნესტ ლავისამდე და ასტერიქსის ალბომებამდე თამაშდებოდა. ამგვარი წარმოდგენის კონსტრუირების კულტურული კონტექსტი ცნობილია: „ფრანგულ ნაციას“ საერთო წინაპრებისა და საერთო იდეოლოგიის პოვნა სჭირდებოდა. მათთვის, ვინც XVI საუკუნეში

კელტებს ბერძენთა შთამომავლებად მიიჩნევდა, მნიშვნელოვანი იყო „რომაულად“ სახელდებული ჰაბსბურგების იმპერიის პრეტენზიების მოგერიება. III რესპუბლიკის დამაარსებლებს კი უნდოდათ ნაციის საწყისები საფრანგეთისათვის სახელის მიმცემი ჰლოდვიგისა და ფრანკთა ტომის მოქცევამდე ეპოვათ. ერის დაბადება ამგვარი მიდგომით მისსავე მოქცევას (ნათლობას) წყდებოდა. ამ მიზნით რომაელების წინააღმდეგ მებრძოლი „ეროვნული გმირის“ ვენცინჰეტორიქსის შერჩევა კათოლიციზმის იმ ბუდის აშლას იწვევდა, რომელთან მიმართებაშიც რესპუბლიკას თავის დამკვიდრება სურდა.

ასეთი უარყოფითი დამოკიდებულების გაწონასწორება იმ ღირებულებათა მაღალი შეფასებით ხდებოდა, რომელსაც, როგორც ეგონათ, რომი წარმოაჩენდა. საფრანგეთის რევოლუციის რიტორიკა რომაული კულტურიდან მოტანილი ციტატებითა და დამოწმებებით საზრდოობდა, ხოლო იმ ეპოქის ხელოვნება რომაული არქიტექტურისა და ავეჯის სტილის გამეორებისას მაიმუნური წაბაძვის დონემდეც კი დავიდა. ამ გზით იმედოვნებდნენ ბრუტუსის სამოქალაქო ღირსებისა და რეგულუსის პატრიოტიზმის შთაგონებით გადმოტანას. კონსულატმა, შემდგომ იმპერიამ (თავისთავად მეტყველი სახელწოდებანია!) არმიაში მრავალი რომაული სიმბოლო შეიტანა („ლეგიონი“, „არწივები“ და ა.შ.), რომაული სამართალი კი „ნაპოლეონის კოდექსში“ შევიდა. პირველ ადგილზე აქ წესრიგი, პატრიარქალური ოჯახი და მამული იდგა. საუკუნის შემდეგ იტალიური ფაშიზმი ვაჟკაცობისა და დაპყრობის „რომაულობას“ განადიდებს. შესაძლებელია რომაელთა იმიჯი უფრო მეტად იმით დაზარალდა, რაც ჩადებული იყო ამგვარ ძალისხმევათა უკან. ამიტომაც ანდრე სუარესმა, სრულიად მართებულად, მითი „რომაულობისა“ (romanito) მახვილის უბრალო გადანაცვლებით მიღებული სახელით - „რომანურობით“ (romanite) მონიშნა.

არაფერი გამოუგონიათ?

ზემოთ აღნიშნული აფექტების გადალახვის შემთხვევაში, უფრო მშვიდი გონითი ჭვრეტის სფეროშიც კი, იმავე დაუფასებლობას აღმოვაჩინთ. იქ, სადაც ელინსა და იუდეველს შორის პარალელს ავლებენ - იმისათვის რომ ისინი ერთმანეთს დაუპირისპირონ ან მათი შერწყმა მოახერხონ - რომაელის დაკნინების მცდელობა კვლავ აშკარად ჩანს. რომაელებს არაფერი გამოუგონიათ: „როგორია წყარო ზნეობის იმ სიმაღლისა, რომლითაც თანამედროვე სამყაროს ცივილიზებული ხალხი თავს იწონებს? ის მათი შექმნილი არ არის. ისინი ბედნიერი მემკვიდრენი არიან იმ შემოსავლისა, რომელიც ანტიკური სიმდიდრის სპეკულირებით აქვთ მიღებული. მხოლოდ ორი შემოქმედი ხალხი არსებობს, კეთილშობილი მორალის ავტორები ისინი არიან, ადამიანი მათ აღამაღლეს და მას პირველყოფილი ბარბაროსობიდან, ველურობიდან გამოსვლის საშუალება მისცეს: ელინი ხალხი და ისრაელის ხალხი. მესამე აქ არ არსებობს. ლათინებს, გარდა პოლიციური სახელმწიფოს მკაცრი წესრიგისა და ომის განვითარებული ხელოვნებისა, არც არაფერი შეუქმნიათ და არც გადაუციათ. ამას გარდა, მწერთა ფუნქციის შესრულება რომმა მხოლოდ მიხრწნილ ასაკში შეძლო: უკვე არსებული ფსინი (ყვავილის მტვერი) იმ ნოყიერ ნიადაგზე გადაიტანა, რომელიც მიღებისათვის მზად იყო. მაგრამ შემოქმედნი და დამაარსებელნი უმაღლესი ცივილიზაციისა ბერძნები და ებრაელები, მხოლოდ და მხოლოდ ისინი იყვნენ!”²

აღსანიშნავია, რომ რომაულის ჰიპოსტაზირება და მისთვის მთავრული ასოთი დაწერის პატივის მინიჭება იშვიათად ხდებოდა. ფილოსოფოსები რომაულ

გამოცდილებას იშვიათად გაიაზრებდნენ. მაშინაც კი, როცა ასეთი რამ ხდებოდა, შედეგად - როგორც, მაგალითად, ჰაიდელბერთან - უარყოფითი შეფასება მიიღებოდა. საინტერესოა, როგორ ახდენს სიმონ ვეილი რომისა და ისრაელის შედარებას იმისათვის, რომ ორივე, როგორც „დიდი მხეცის“ განსახიერება, ერთად განსაჯოს. გამონაკლისის სახით, ამასთან, ბრწყინვალე გამონაკლისის, მხოლოდ ჰანა არენდტის სიტყვები შეიძლება იყოს მოტანილი. ვინკელმანის დროიდან მოყოლებული კლასიკურ ანტიკურობაში ახლის აღმოჩენის სურვილი ხშირად რომაულზე გადაბიჯებით უშუალოდ ბერძნულ პირველწყაროთა მიახლების სწრაფვად წარმოდგებოდა. და ეს გასაგები იქნებოდა, რომაელები რომ მართლაც ისეთი არასაინტერესონი ყოფილიყვნენ, როგორ განსაზღვრებასაც მათ აძლევდნენ.

რომაელთა დაცვის მიზნით შეიძლებოდა ევროპულ ცივილიზაციაში მათი ღვაწლის გრძელი ჩამონათვლის შედგენა. მოსაწყენი და არაორიგინალური საქმეა! მეტადრე იმიტომ, რომ ამ გზით რომაული კულტურის, მისი განსაკუთრებულობის მოხელთება შეუძლებელია. საზოგადო აღიარებით, სამართალი კულტურის ის ერთადერთი დარგია, რომელიც რომაელთა მიერ არის გამოგონებული და გადმოცემული. ეს მნიშვნელოვანი, საყოველთაოდ მიღებული და გასათვალისწინებელი ფაქტია. მაგრამ აქ კვლავ პარადოქსს ვაწყდებით: სამართალი მიმოცვლას არეგულირებს, ხელს სიმდიდრის წრებრუნვას უწყობს, კვლავწარმოებისათვის საჭირო დროის ორმხრივ გამონთავისუფლებას ახდენს და, ამრიგად, ახალ, სასიკეთო ღირებულებათა შექმნაზეც ზემოქმედებს. ამის შემდეგ ვხედავთ, რომ რომაულის ეს ერთადერთი „შინაარსი“ კულტურის, როგორც უკვე მიღებულისა და შექმნილის გადამცემის მოდელს შეესაბამება.

ასეა თუ ისე, რამდენიმე იურიდიული ცნება, რომელთა მიმართ რომაელები მამობრივ უფლებას ინარჩუნებენ, დინების ზემოთ განლაგებულ ბერძნულ სიმდიდრესთან შედარებით რაღაცა წვრილმანისა და პრიმიტიულის იერს იღებს. დაბლა, ქვემო დინებაში კი, განვითარებული ფორმებია, რომლებიც ამ საწყისებმა ევროპული ისტორიის განმავლობაში მიიღეს. ასე რომ, რომაული შინაარსის მოხელთების მცდელობა იმით მთავრდება, რომ მასში ან გადაგვარებულ ბერძნულს, ან შუა საუკუნეებისა და თანამედროვეობის რუდიმენტულ ჩანასახს ხედავენ. ასეთი ხედვის კუთხით რომაელი ისე გამოიყურება, თითქოს მან ხსენებული პარადოქსის ამოხსნა შეძლო: ის დეკადენტიცა და ველურიც ერთდროულად არის.

გასვლის ხალხი

ის, რასაც ყველაზე მკაცრი მსაჯულები რომს უწყალობებენ, მხოლოდ ელინიზმის სიკეთეთა განვრცობასა და მათ დღევანდლამდე მოღწეულ ტრანსლაციამდე დადის. მაგრამ ყველაფერი მაშინვე იცვლება, როგორც კი რომაული გამოცდილების მხოლოდ გადაცემის აქტად აღქმას უარყოფთ. თავად რომის წილად ცოტა რამ რჩება. რაღაცა უცხო შინაარსის გადაცემის სტრუქტურა - აი, ჭეშმარიტი არსი. რომაელები დაკავებული მხოლოდ ტრანსლირებით იყვნენ, მაგრამ ეს თავისთავად მნიშვნელოვანი რამეა. მათ ორ შემოქმედ ხალხთან, ბერძნებსა და ებრაელებთან, შედარებით მნიშვნელოვანი სიახლე არ მოუტანიათ. მაგრამ მათ თვით ეს ახალი მოიტანეს. რომაელებმა სიახლის სახით ის მოგვცეს, რაც თავად მათთვის ძველი იყო.

შემოტანის ან ჩართვის ამგვარი ხერხი რაღაც შემთხვევითი რამ ან ისტორიის თავნება ხდომის შედეგი არ ყოფილა. ჩემთვის რომაული გამოცდილების თავისთავადი არსება სწორედ ეს არის. ბერძნული და ებრაული მემკვიდრეობის გავრცელების პროცესს რომში განსაკუთრებით ხელშემწყობი ნიადაგი დახვდა. ვცადოთ და ეს გამოცდილება აღვწეროთ. მე ამას ობიექტურობაზე პრეტენზიის გარეშე და უფრო პირიქითაც კი გავაკეთებ - გამოვარჩევ იმ ცალკეულ ნაკვთებს, რომლებიც ჩემს მიზანს ეთანადება.

რომაული გამოცდილება უპირველესად სივრცული გამოცდილებაა. სამყარო აქ დანახულია იმ სუბიექტის ხედვით, რომელიც წინ სვლისას უკან დატოვებულს ივიწყებს. ხედვის ასეთი წესი ასახვას სინამდვილის დამანაწევრებელ (გამწილავ) ენაშიც პოულობს. ასე, მაგალითად, ერთი და იგივე სიტყვა (altus) „მაღალსაც“ ნიშნავს და „ღრმასაც“: ენა დისტანციას მხოლოდ მეტყველების სუბიექტის მიმართ ინარჩუნებს და ობიექტურად ორიენტირებული სივრცის ობიექტურ სიტუაციას არაფრად აგდებს. იმას, რასაც ჩვენ გზაჯვარედინს ვუწოდებთ (ოთხი მიმართულება), ლათინურში trivium-ად წარმოგვიდგება (სამი მიმართულება). თუ ჩვენ, თითქოს სივრცეში გამოკიდებულნი, ოთხივე გზას ზემოდან ვხედავთ, რომელი - მხოლოდ სამს, იმ გზას, რომლითაც მოვიდა ვერ ამჩნევს. იგივე სახე ხედვისა თავს ხელოვნებაშიც იჩენს: თუკი ბერძნული არქიტექტურული წყობა ტაძრის გარშემო შემოვლის შესაძლებლობას გულისხმობს, რომაული ტაძარი ყრუ კედელზე მიყუდებული კარის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ბერძნული _____ქანდაკების მოხილვა ყველა მხრიდან შეიძლება და ამიტომაც ის თითქოს განისვენებს, რომაული ქანდაკება კი მოძრაობს.

დროით რეგისტრში რომაული გამოცდილება იმავე სვლას, საწყისიდან იმავე მოწყვეტას გადმოგვცემს. ჰეგელი ამას კარგად ხედავდა, თუმცაღა კი ნაკლად თვლიდა: „რომი თავიდანვე რაღაც ხელოვნური, ნამალადევი იყო, ის არანაირი პირველსაწყისი არ ყოფილა“ (ätwas, Gemachtes, Gewaltames, nichts Ursprüngliches).³ ასეთი მიმართება მიღებული თვით რომაელების მიერაც იყო. თუ ბერძნები საკუთარ ღირსებად მიიჩნევდნენ იმას, რომ დავალებული არავისგან იყვნენ, რომაელები პირიქით, ყველაფერს, რაც სხვისგან მიიღეს, ხალისით აღიარებდნენ. ბერძნები ავტოქთონურობის საკუთარ მოთხოვნას გამშაგებით იცავდნენ, რომაელები თავიანთ საწყისს არა ავტოქთონურობაში, არამედ რაღაც გარკვეული პირველადი არსის სხვა ნიადაგზე გადატანის მოვალეობაში ხედავდნენ.

საწყისის აღმნიშვნელი ორი საკვანძო სიტყვის შედარება პირველწყაროების მიმართ ბერძნული და რომაული დამოკიდებულებების დაპირისპირებას ნათლად გამოავლენს. მიუხედავად იმისა, რომ ორივე სიტყვა თითქოს ერთი ძირიდან - მცენარეთა ზრდის - ხატიდან ამოდის, მათი სრულფასოვანი თარგმნა ძნელია, მაგრამ სიტყვათა შორის საზრისულ განსხვავებას სწორედ ეს გარემოება წარმოაჩენს. იმას, რასაც ბერძნული ენა physis-ს (phyein-დან) არქმევს, ლათინურში იმავეს autoctoritas (augene-დან) შეესაბამება. ბერძნული physis (ბუნება) მყოფს, მუდმივ მოძრაობაში მყოფობას გამოხატავს, ის განშლას პირველსაწყისიდან იწყებს და უცვლელ არსებობაში თავსდება (ძირი phy იგივეა, რაც ლათინური fui და ინგლისური to be). რომაული auctoritas (ავტორიტეტი) პირიქით, იმ ავტორობას ან ინიციატივას მიგვანიშნებს, რომელიც ძველებთან ფარდობისას წარმოქმნილ ნაპრალს მოიცავს და ამის გამო, ყოველი ქმედების გარანტირებასა და რატიფიცირებას სხვასთან, სხვაგვართან მიმართების ფონზე ახდენს. მითი რომულუსზე, იმის დამაარსებელზე, რაც ადრე არ არსებობდა, საწყისთან, როგორც დაფუძნების აქტთან, რომაელთა დამოკიდებულების უშუალო

გამოვლენაა. ეს მომენტი არც ვერგილიუსის გენიას გამოჰპარვია - ტროას ლეგენდის ექსპლუატირების ხარჯზე ვერგილიუსმა „ენეიდა“, უაღრესად რომაული მითი შექმნა. ენეოსი (აინეიასი), მამასთან და შინაურ ღვთაებებთან ერთად ბერძნების მიერ განადგურებულ ტროას ტოვებს და ლათინთა მიწაზე გადადის. იყო რომაელი ნიშნავს - ახალ ნიადაგზე ძველი, როგორც ახალი, როგორც განახლებადი, ისე განიცადო. ამგვარი გადატანა ძველისაგან ახალი განვითარების პრინციპს ქმნის. საწყისი, როგორც განახლება, წმინდა რომაული გამოცდილებაა.

ეს გამოცდილება ამოწურული არც რომისა და არც ისტორიის მიერ არის. ჩვენ შეგვიძლია მას ევროპელთა, და არა მხოლოდ ფრანგთა, ტროაული წარმოშობის შესახებ რომაული ლეგენდის შუასაუკუნეობრივი და რენესანსული გაგრძელება დავუკავშიროთ. აქედანვე მოდის ამ თემის რენესანსული ვერსიაც, რომელიც, ამასთან, სულაც არ არის მხოლოდ ევროპული. ეს თემაა *translatio studiorum*⁴ - საბერძნეთიდან მეცნიერება რომში გადადის, იქიდან - ფლორენციასა და პარიზში, დაბოლოს, ეს ამერიკული გამოცდილებაა, რომელიც „რომაული“ იმ გაგებით არის, რომ ის *novus ordo saeculorum*-ის გადატანისა და დანერგვის სურვილს ეფუძნება. ასეთი ინტენცია (მისწრაფება) კი შეერთებული შტატების ღრმა ევროპული ლეგიტიმურობის მაჩვენებელია.

რომის მიზანდასახულობა

ჩემს ამოცანებში ისტორიის დაწერა არ შედის. ყველაზე ნაკლებად კი რომაული იმპერიალიზმის ისტორიული სინამდვილის დაცვას ვაპირებ, თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ის, რა თქმა უნდა, ისტორიაში ცნობილთა შორის ყველაზე მხეცური და სასტიკი არ ყოფილა. თავს უფლებას მივცემ ისტორიული მონაცემების საფუძველზე „რომის მიზანდასახულობის“ აბსტრაქცირება მოვახდინო და მიღებული შედეგი, ძალზე ზოგადი ხედვით, შევადარო იმ მიზანმსწრაფ სუბიექტს, ვინც იცის, რომ ძველის განახლება მისი მოწოდებაა. წინაპართა ზნე-ჩვეულებებისკენ (*mos maiores*) მიბრუნების ორატორთა რიტუალურ მოწოდებას თავიდან ამგვარად ვიცილებ. ფაქტობრივ ბირთვად რომაული კულტურის ელინიზაციას მივიჩნევ. ამ პროცესმა პროგრესულად ზრდა იმ წუთიდან დაიწყო, როგორც კი რომი შეხებაში სამხრეთ იტალიის ბერძნულ ქალაქებთან მოვიდა („დიდი საბერძნეთი“ და სიცილია) და შემდეგ, პუნიკური ომებიდან დაწყებული, აჩქარებულ რიტმში განაგრძო ზრდა. კულტურულ დასესხებას მიზეზად (და ასევე შედეგად) რომაელების ბერძნებთან მიმართებაში ჩამოყალიბებული არასრულფასოვნების შეგრძნება ედო. მნიშვნელოვანი აღარ არის ის, რომ ამგვარ არასრულფასოვნებას საფუძველი არ ჰქონდა - იმ დროის ბერძნები თავიანთ რომაელ თანამედროვეებზე არცთუ ისე მაღლა იდგნენ.

მნიშვნელოვანია, რომ განსხვავება დონეთა შორის იგრძნობოდა და ვლინდებოდა, მაგალითად, ისეთ ნაწარმოებებში, როგორიც ჰორაციუსის ხშირად ციტირებული ლექსია: „პირქუშ ლაციუმში ხელოვნებათა შეტანით დატყვევებულმა საბერძნეთმა უკმეხი დამპყრობი თავად დაატყვევა; ან ვერგილიუსის ცნობილი განცხადება, რომელიც ანხისეს პირით ჯოჯოხეთში მამის სანახავად ჩასულ ენეოსს ეცნობა. აქ რომაული პროგრამის მონახაზია მოცემული: სხვები - ამ შემთხვევაში, ბერძნები - უკეთესი მოქანდაკენი, ორატორები, ასტრონომები იქნებიან, რომი სამხედრო საქმესა და პოლიტიკას უნდა დასჯერდეს.⁶

ასეთ პირობებში „რომაელად“ ყოფნა ნიშნავს, თავს რაღაც „ელინიზმისა“ და

რადაც „ბარბაროსობის“ მსგავსთა შორის აღიქვამდე. „რომაელად“ ყოფნა, ეს არის: გქონდეს უკან კლასიციზმი, როგორც ობიექტი მიბაძვისა და წინ - ბარბაროსობა, რომელიც უნდა დაიმორჩილო. ეს არ არის მდგომარეობა ნეიტრალური შუამავლისა ან მიაშიტი თარჯიმნისა, რომლისთვისაც ის, რასაც გადასცემს, თავისთავად უცხოა. ეს უფრო ისეთი მდგომარეობაა, სადაც თავს ყოვლის გასათამაშებელ სცენად აღიქვამ, ან სადაც თავს ასათვისებელ კლასიციზმსა და შინაგან ბარბაროსობას შორის გაბმულ-გადებულ მდგომარეობაში ხედავ. ეს კი ნიშნავს - ბარბაროსთან მიმართებაში თავის ბერძენად და, იმავდროულად, ბერძნულთან - ბარბაროსად აღქმას. თავის მხრივ, ასეთი მდგომარეობა იმის ცოდნასაც გულისხმობს, რომ ის, რაც გადაგაქვს, შენგან არ ამოდის, ძლივს ფლობ მას და რომ ეს ფლობა არამყარი და დროებითია.

არასრულფასოვნების ამდაგვარი კომპლექსი - მის დამალვას მრავალნაირი ხერხით ცდილობდნენ - პირველ რიგში კულტურის უნივერსალურ საყრდენში, ენაში, ვლინდებოდა. ლათინურს განსაკუთრებული დაფასება არასოდეს ჰქონია. ანტიკურ პერიოდში რომაელები მეტ-ნაკლებად აცნობიერებდნენ, რომ ენა, რომელზეც მეტყველებენ, ბერძნულთან შედარებით მწირი და ღარიბია. შუა საუკუნეებში ლათინური, რა თქმა უნდა, განათლებულ ადამიანთა შორის საყოველთაო კომუნიკაციის საშუალების როლს ასრულებდა და ამიტომაც იგი სოციალური პრესტიჟითაც სარგებლობდა. მაგრამ ლათინური მეორეულის დამდას სამი მიზეზით ატარებდა: ა) ის მშობლიური არავისთვის იყო, ყველას მისი შესწავლა უხდებოდა და ამიტომაც, მასთან მიმართებაში ყველა თანაბარი იყო; ბ) ის არც განსაკუთრებულად ქრისტიანული და არც განსაკუთრებულად რელიგიური ენა იყო, არამედ ის პოლიტიკური წარმონაქმნის -

არაქრისტიანულის, დიდი ხნის განმავლობაში მისი მტრული წინამორბედის - რომის იმპერიის ენას წარმოადგენდა; გ) ის საღვთო წერილის პირველადი ენა არ იყო, იგი ძველებრაული და ბერძნული ორიგინალებიდან შესრულებული თარგმანის (Vulgate -ს) ენა იყო. ახალ დროში ლათინური დიდი ხნის განმავლობაში ინარჩუნებდა სამეცნიერო ურთიერთობის ენის მნიშვნელობას, რასაც მხოლოდ პრაქტიკული მიზანშეწონილობა განაპირობებდა. ლათინურს განსაკუთრებული, მეტაფიზიკური რიგის ღირსებათა მომცველ, მაგალითად, აბსოლუტურ ენად არასოდეს მიიჩნევდნენ. ადამის ენად არა ლათინური, არამედ ყოველთვის ძველებრაული ითვლებოდა.

დონეთა განსხვავება შემდგომაც შეიმჩნევა, მიუხედავად იმისა, რომ შესადარებელი მხარეები ამ დროისათვის შეიცვალა. თავიდან, ჯერ მცირე სალიტერატურო ჟანრების ათვისების შემდეგ, სალაპარაკო ენები დიდ ლიტერატურად გაიზარდნენ მაშინ, როდესაც ლათინურთან მიმართებაში სრული ლეგიტიმურობა მოიპოვეს. რამდენიმე საუკუნის შემდეგ, ახალი დროის ევროპის ენათა სივრცეში ჯერ ფრანგულთან მიმართებაში გერმანულის, შემდგომ გერმანულთან მიმართებაში სლავური ენების და ა.შ. უფლებათა დასაბუთების საჭიროება დადგა. და თუ ამ ენებმა თავისას მიაღწიეს, მხოლოდ იმიტომ, რომ ენა, რომელთან მიმართებაშიც დგინდებოდნენ და უპირველესად, ლათინური, კულტურის უპირატეს ენას თავად არ წარმოადგენდა: ისინი ყველა გარდაუვალი წარსული დიდების ენის, ბერძნულის, ერთგვარი ჩამნაცვლებლები იყვნენ.

ევროპის მჩქეფარე ლინგვისტური მრავალფეროვნება საწყის ენათა პირველადი სიმრავლისგან არის დავალებული. იქ, სადაც, როგორც ბიზანტიურ სამყაროში, ბერძნულის შენარჩუნება ხდებოდა, სალაპარაკო ენები - ხალხური ბერძნულიც კი - ლიტერატურული ენის ღირსებას დიდი დაგვიანებით იღებდნენ. პარადოქსულ ვითარებათა გამო ხალხურმა ბერძნულმა დამწერლობითი ფორმა სლავურთან

შედარებით გვიან მიიღო, არადა, ამ ენებზე მოლაპარაკე ხალხი ქრისტიანობას ბერძნებზე გაცილებით გვიან ეზიარა.

ელინიზმსა და ბარბაროსობას შორის

რასაც მე რომაულ მიზანდასახულობას ვარქმევ, თუ ისტორიას გადავხედავთ, აღმოჩნდება, რომ დამახასიათებელი მხოლოდ რომაელებისათვის არ ყოფილა. ის ბერძნებისათვისაც ჩვეული იყო. ეს უკანასკნელი, განსაკუთრებით მათ შორის ყველაზე დიდნი, თავს ყოფილ ბარბაროსებად მიიჩნევდნენ. განსხვავება ბერძენსა და ბარბაროსს შორის ბუნებრივი კი არა, ქრონოლოგიურია: „ძველად ბერძნები ახლანდელი ბარბაროსების მსგავსად ცხოვრობდნენ“⁸. ბერძენი ერთგვარი მემკვიდრეა, რომელმაც ყველაფერი, მათ შორის, ღვთაებანიც სხვისგან მიიღო. შესაძლოა ბერძენთა მუდამ სიახლისაკენ სწრაფვასა და მათსავე ცხოვრების თავბრუდამხვევ რიტმს სწორედ არაორიგინალურობის (ამ სიტყვის ყველანაირი საზრისით) განცდა განაპირობებდა: „ცხოვრება საბერძნეთში წარმოდგენილად სწრაფად მიედინებოდა“⁹. მაგრამ ბერძნები ერთი მნიშვნელოვანი მომენტიტ განსხვავდებიან იმისგან, რასაც ზემოთ „რომაულობა“ ვუწოდებ - მათ საწყისებთან მიმართებაში არასრულფასოვნების განცდა არ ჰქონიათ. ისინი ყველაფერ მიღებულს გარდაქმნიდნენ, უფრო მეტიც: „ბარბაროსებისგან რაც არ უნდა მიეღოთ, ბერძენთა ხელში ის საბოლოოდ მაინც უმჯობესდებოდა“. ევროპულ ისტორიას იგივე დინამიკა ასულდგმულებს. ის შეიძლება რომაული მიზანდასახულობიდან იყოს დაწყებული - იმის გაცნობიერებიდან, რომ უკან ამდღეული „ელინიზმია“, წინ კი ისეთი ბარბაროსობაა, რომელიც უნდა დაიმორჩილო. ვფიქრობ, რომ ევროპას სწორედ კლასიკის სიმძლავრესა და ბარბაროსობის დაბლობს შორის არსებულ პოტენციალთა სხვაობა ამოძრავებდა. დიდ აღმოჩენებს მოყოლებული ევროპის კოლონიური ავანტიურა, მაგალითად, აფრიკაში, ხშირად რომაული კოლონიზაციის განმეორებად აღიქმებოდა. მალრიბის რომისა და საფრანგეთის მიერ კოლონიზაციებს შორის პარალელს მთელი ფრანგული ისტორიოგრაფია ავლებს, რაც, რა თქმა უნდა, უკანასკნელის გამართლებას ემსახურება. კოლონიზატორები თავს რომაელებთან აიგივებდნენ: „ჩვენ რომაელთა საქმეს კვლავ ხელს ვკიდებთ და მას ვაუმჯობესებთ“. ეს პარალელი უფრო შორსაც მიდიოდა - ევროპის მიერ აფრიკის კოლონიზაციას ზოგჯერ რომის მიერ ევროპის დამორჩილებასაც ადარებდნენ. ალბათ კითხვის დასმა კიდევ უფრო ღრმა კავშირის არსებობის ვარაუდის გამოც შეიძლება: ხომ არ წარმოადგენს ანტიკურ იმპერიალიზმთან ასეთი ნებაყოფლობითი იდენტიფიკაცია ამ უკანასკნელის მიმართ რევანშის ფარული სურვილის გამოვლენას? ცივილიზაციის ისტორიის სკალაზე კოლონიალიზმისა და აღორძინების ეპოქის ჰუმანიზმის დასაწყისი ერთმანეთს ემთხვევა - ეს ორი მოვლენა ერთიმეორესთან კომპენსატორული თანაფარდობით ხომ არ არის დაკავშირებული? გარკვეული რისკის გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, რომ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ევროპის დაპყრობითი გზების ფარულ ზამზარად წარმოდგებოდა კლასიკური ანტიკურობის მიმართ ჩამოყალიბებული არასრულფასოვნების ის განცდა, რომელიც ჰუმანიზმმა სულ ცოტა ხნის წინ გამოაღვიძა. კლასიკურ განათლებასა და კოლონიალიზმს შორის ძალზე საეჭვო წონასწორობაა: იმპერიის რჩეულ კადრებს ბერძნულითა და ლათინურით გაჯერებული ლიცეისტები შეადგენდნენ. და პირიქით: ომის შემდგომი პერიოდის კლასიკური განათლების დომინირებადი როლის დასასრული დეკოლონიზაციას ემთხვევა.

კულტურის მეორეულობა

„რომაული“ პოზიცია შესაძლებლობას გვაძლევს ჩამოვაცალიბოთ ის, რაც, ჩემი აზრით, ევროპულიცივილიზაციის განსაკუთრებულობას შეადგენს.

მხედველობაში მაქვს მისი კავშირი კულტურის მეორეულობასთან. ყველა კულტურა მეორეულია. ეს მის ყველა მატარებელს ეტყობა: მაშინაც კი, როცა კულტურა ბავშვობაშია შეთვისებული და ამ შემთხვევაში მას „ბუნებრიობის“ ელფერი ეძლევა, ის ყოველთვის მონადვანია და არა თანდაყოლილი. კოლექტიურ დონეზე ნებისმიერი კულტურა წინამორბედის მემკვიდრედ წარმოადგება. ამ გაგებით, ყველა კულტურა ხიზანთა ქვეყანაა. მაგრამ ევროპის შემთხვევაში კულტურული მეორეულობა კიდევ ერთ განზომილებას იძენს. ევროპა იმით არის განსაკუთრებული, რომ ის, ასე ვთქვათ, თავის თავში გადასახლდა. ამით მინდა ვთქვა, რომ კულტურის მეორეული ხასიათი მხოლოდ მოცემულობას არ წარმოადგენს, ის საკუთარი ნებით არჩეული არ ყოფილა.

ჩვენ ევროპის დაბადებიდან დაწყებული ევროპული ცივილიზაციის ისტორია წარმოვადგინეთ ისე, თითქოს აღორძინებათა უწყვეტი რიგი გვქონოდეს. ამასთან, აღვნიშნეთ, რომ კულტურის საწყისებთან დაბრუნების სწრაფვას ცივილიზაციის ერთიანად გამჭოლი კულტურული გამოცოცხლებისგან ან რელიგიური აღორძინებისგან განსხვავებული მიზანი აქვს. ამ შემთხვევაში საწყის პერიოდს, იმას, რაც ამ კულტურისათვისაა დამახასიათებელი და მთელი სიწმინდით მის ფესვებში არსებობდა, არ უბრუნდებიან. პირიქით, ეს ძალისხმევა მიემართება ევროპული კულტურის საზღვრებს მიღმა არსებული საწყისისაკენ, მოცემულ შემთხვევაში - ბერძნულ-რომაული ანტიკურობისაკენ.

წარსულის მიმართ ამგვარი მეორეულობა, „აღორძინებათა“ ამგვარი მომიზვნა, როგორც ზემოთ ითქვა, მხოლოდ ევროპისათვისაა დამახასიათებელი. ბიზანტიაში ამგვარი რამ არასოდეს ხდებოდა. ბიზანტიური სამყაროს კულტურის ისტორიაში, რა თქმა უნდა, უწყვეტი „ჰუმანისტური“ ტრადიციის მონიშვნა შეიძლება. იქ ევროპის ანალოგიურ მოვლენათა შესაბამისი „აღორძინებათა“ რიგის მოძიებაც შესაძლებელია: IX საუკუნეში, ფოტიუსის დროს, ანდა XIV საუკუნეში პალეოლოგებთან ფილოლოგიური და ლიტერატურული კვლევების განახლება; იოანე იტალოსისა და მიქაელ პსელოსის პრეტენზიები პლატონისა და არისტოტელეს მემკვიდრეობაზე XI საუკუნეში და გიორგიოს გემისტოს პლეთონის ოცნებანი ნეოწარმართობაზე XV საუკუნეში. მაგრამ განსხვავება ძალზე დიდია, რადგან ელინიზმი ბიზანტიელი ბერძნებისათვის წარმოადგენილი საკუთარ წარსულად იყო. თეოდორ მეტოხიტს შეეძლო ემტკიცებინა: „ჩვენ რასითაცა და ენითაც ძველი ელინების თანამემამულენი ვართ“. ისინი იმას ისაკუთრებდნენ, რაც მათი გაგებით, ყოველთვის ეკუთვნოდათ.

ისლამის მიწებზე იყო მცდელობანი აღმდგარიყო ის ცოდნა, რომელიც გარედან მოსულად აღიქმებოდა. ყურანის გარშემო შემოკრებილ, ეკზეგეზის (გრამატიკა, პოეტიკა და ა.შ.) ხელშემწყობ, „ტრადიციულ მეცნიერებათა“ საპირისპიროდ მათ „გარე მეცნიერებანი“ დაერქვა. ამგვარი მცდელობანი „გარე მეცნიერებათა“ წიგნების თარგმნის ეპოქებში აღინიშნება. მაგალითად, ალფარაბი ფილოსოფიური ცოდნის გადაცემის ისტორიას სქემის საშუალებით წარმოადგენს, სადაც შემდეგია ნავარაუდევო: ცოდნა ქალდეველებიდან, ირანის ძველი მოსახლეებიდან არაბებამდე ეგვიპტელთა, ბერძენთა და სირიელთა (ქრისტიანთა) გავლით აღწევს. ამას გარდა, ფილოსოფიური პროცესის შიდა წესების არსებობას

ალ-ფარაბი პოლიტიკური ხელოვნების გარე წესებთან აკავშირებს, რაც, ჩანაფიქრით, ფილოსოფიური პრაქტიკის დაკარგვის ან დამახინჯების შემთხვევაში მის აღდგენას უნდა უზრუნველყოფდეს. ყველაფერი ეს გვაიძულებს ვიფიქროთ, რომ საკუთარ მოღვაწეობას ალ-ფარაბი დაცემული (ან დაკნინებული) ფილოსოფიის რესტავრაციისათვის მომზადებად თვლიდა. იმავე ფილოსოფიის სფეროდან, ალბათ, ავეროესის ძალისხმევის მოხსენიებაც შეიძლება - არისტოტელეს ნაშრომთა მუდმივი კომენტარებით ის ჭეშმარიტი არისტოტელეს აღდგენას ცდილობდა. იგი მიიჩნევდა, რომ ეს ნაწარმოებები ავიცენას ნეოპლატონურმა სულისკვეთებამ დაამახინჯა. უკანასკნელი კი, თავის მხრივ, არისტოტელეს ნაწარმის კიდევ უფრო ადრეულ რეცენზიას წარმოადგენს. ავეროესის ნაწარმოებებმა მშობლიურ მიწებზე, ანდალუსიასა და მაროკოში, ზოგადად კი, სამხრეთ ხმელთაშუა ზღვისპირეთში გაგრძელება ვერ პოვეს. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ აქ იმ უზარმაზარი აღიარების მსგავსს ვერაფერს ვპოულობთ, რაც მან ჩრდილოეთში მიიღო - ჯერევროპული თემებისაგან და შემდგომ ქრისტიანებისგან.

მაგრამ ამგვარ მცდელობათა ეპოქა საკმაოდ მოკლე იყო - ის მალე, XI საუკუნის სუნიტური ნორმალიზაციის შემდეგ დასრულდა, რის შედეგადაც სარბიელი მხოლოდ „ტრადიციულ მეცნიერებას“ დარჩა. ახალი წყაროების უარყოფისა და მათთან მიმართებაში ჩაკეტილობის გამო ინტელექტუალური ცხოვრება გაჩანაგდა. და თუ მუსლიმანური სამყაროს კულტურული დაცემის მიზეზების შესახებ სხვა ზოგად ჰიპოთეზას ვერ წამოვაცენებთ, მაშინ შემდეგი დასკვნა ზემონათქვამიდან უშუალოდ გამომდინარეობს. მოცემული ჰიპოთეზის თანახმად, ისლამის კულტურული სტაგნაცია (ის, რა თქმა უნდა, ადგილისა და დროის მიხედვით განსხვავებული ელფერით წარმოდგება) პარადოქსულად განპირობებული არა ასიმილაციის უარყოფით, არამედ, პირიქით, მისი სიჭარბით იყო. ისლამმა წინსვლა იმიტომ შეწყვიტა, რომ წყაროების შთანთქმისას მათ მიმართ დისტანციის შენარჩუნება ვერ შეძლო. ამასთან დაკავშირებით, თავს საკმაოდ უცნაური ხატოვანი შედარების უფლებას მივცემ: სახედარმა, რომელსაც, იმისათვის რომ იაროს, ცხვირწინ მიუწვდომელ სატყუარას, სტაფილოს, უკიდებენ, ეს სატყუარა შეჭამა. ამგვარი ჰიპოთეზა, სხვაგან თუ არა, მეცნიერების ისტორიის სივრცეში მაინც იყო წამოყენებული. ევროპული კულტურა მთლიანობაში ცდილობს დაუბრუნდეს ისეთ წარსულს, რომელიც ევროპული არასოდეს ყოფილა, მაგრამ რომლის მიმართაც მან შეუქცევადი დაცემა, მტკივნეული „გაუცხოება“ განიცადა. წარსულის ამნაირი ხედვის უტყუარობის საკითხზე შეჩერების საჭიროებას ვერ ვხედავ. მე არ მავიწყდება, რომ ის, რაც ანტიკური კულტურიდან არის შემორჩენილი, ალექსანდრიული პერიოდის გადარჩევის შედეგია, რომ ანტიკურ სამყაროზე წარმოდგენას ჩვენამდე შემორჩენილი შედეგები ქმნიან და რომ ეს უკანასკნელნი მთელი იმ სამყაროს იმავე სიმაღლეზე დგომის ილუზიას წარმოშობენ. ერთადერთი და გადამეწყვეტი ჩემთვის იმის შეგნებაა, რომ ჩვენ „გვიანდელნი“ ვართ, რომ ჩვენ იმ საწყისთან დაბრუნება გვჭირდება, რომელიც „ჩვენი“ არ არის და „ჩვენი“ არასოდეს ყოფილა. ამგვარ შეგნებას შედეგად ევროპის კულტურული იდენტურობის წანაცვლება მოჰყვა: მას სხვა იდენტურობა, გარდა ექსცენტრულისა არ აქვს.

ავთენტურობის სწორად გამოყენების შესახებ

ევროპის სათავე არაევროპულია. ეს მას შანსს აძლევს, რადგან საკუთარი წარსული დიდების გახსენება საზიანოა. წარსულის ამგვარი სახით განცდა იწვევს ადამიანის ისეთ გაბოროტებას, რომელიც ხან თავად საკუთარი თავისა და ხანაც სხვების წინააღმდეგ შეიძლება იყოს მიმართული, ამას კი საბოლოოდ დამბლამდე მივყავართ. თუ დიდება ჩემი უკვე იყო, თუ ის მე ვიყავი, მაშინვე დგება კითხვა: ამგვარ დიდებასთან შედარებით რატომა ვარ ახლა დაცემული? საკუთარ თავთან სამწუხარო დაბრუნების ასაცილებლად გარე მიზეზები მოინახება - ამა თუ იმ „სხვის“ ბოროტი ნება. გარეთ, სხვისკენ მიმართული ბრალდება, შინაგანი, ერთადერთი და საფუძვლიანი მიზეზისგან ზურგშექცევის საბაზს იძლევა. აქ ეკონომია საკუთარი თავისკენ მიმართული მტანჯველი, მაგრამ აუცილებელი ძალისხმევების ხარჯზე კეთდება.

მაგალითად მხოლოდ განხილული ცივილიზაციები ავიღოთ. არაბული სამყარო, ემეზობდა რა XI საუკუნის ბაღდადის სიმალეებიდან, რამდენიმე საუკუნე რეგრესს ან სტაგნაციას განიცდიდა. ხშირად ამაში დამნაშავედ თურქებს მიიჩნევენ, სუნიტურ ორთოდოქსიაზე პასუხისმგებლობას მათ აკისრებენ. შემდგომ უკვე მონღოლებს - 1258 წლის ბაღდადის განადგურების გამო და ბოლოს, ბრალს დასავლურ ცივილიზაციას ან ებრაელებსაც კი სდებენ. მეორე მაგალითი: ბიზანტიის იმპერიის ძლევამოსილება დაეცა, იმდენად, რომ იმპერიამ სახელის მიმცემი დედაქალაქიც კი დაკარგა. მისი მემკვიდრეები ოდინდელ მტერს, თურქებს ადანაშაულებენ და კიდევ - ლათინებს, რომელთაც 1204 წელს იმპერიას „ზურგში ჩარტყმა“ მიაყენეს. ზუსტად იმავე ლოგიკას დღევანდელ დასავლეთშიც ვპოულობთ: ფრანგები ევროპულ კულტურაზე თავიანთი ენის გავლენის დაკარგვის გამო ანგლოსაქსებს ადანაშაულებენ; ევროპელები უმუშევრობისა და გარეუბნებში უსაფრთხოების პრობლემებს ემიგრანტებს უკავშირებენ; დასავლელები, როგორც ევროპელები, ასევე ამერიკელები, მსოფლიო ბაზარზე საკუთარი წილის შედარებით შემცირებას ხან იაპონელებს, ხან „ოთხი დრაკონის“ მცხოვრებთ აბრალებენ და ა.შ.

თუ მისაბამი ნიმუში გარეთ დევს, მაშინ გასახსენებელი სიდიადე სხვას ეკუთვნის. გარდასულ დიდებათა გახსენება შეიძლება სამკურნალო წამალიცა და საშიში შხამიც იყოს. ეს დამოკიდებული იმაზეა, თუ რა დანიშნულება მიეცემა - საკუთარ თავზე იქნება გამოყენებული, თუ სხვაზე. მაგალითად, დასავლელი მეცნიერები, რომლებიც ისლამური ცივილიზაციის აპოგეის პერიოდს, მის სამეცნიერო მიღწევებსა და „შემწყნარებლობას“ ხოტბას ასხამენ, ანდა სწავლულები, რომლებიც შუა საუკუნეების ბიზანტიის ინტელექტუალურ და მხატვრულ დახვეწილობას საკადრისს მიაგებენ, ადვსილნი არიან წარსულ უსამართლობათა რამენაირად მაინც ანაზღაურების სურვილით. მაგრამ მიღებული შედეგი შეიძლება მიზნის საპირისპირო აღმოჩნდეს, თუკი მოცემულ ცივილიზაციათა მემკვიდრეები დემორალიზირების გამომწვევ ნოსტალგიურ ოცნებებს მიეცემიან. და პირიქით, ისლამისა და ბიზანტიის - ინდოეთსა და ჩინეთზე აღარაფერს ვამბობ - წარსული დიდების ხსოვნა ევროპისათვის ძალზე გამაჯანსაღებელია, რადგან საკუთარი წარსულის გადახედვისას თავმდაბლობასა და მოკრძალებას აიძულებს.

კულტურული კანიზალიზმი და მაგიდასთან ქცევის წესების ცოდნა

იგივე უკვე სხვა, ნეგატიურ ტონალობაშიც შეიძლება ითქვას. კულტურის წარსული მთლიანად ვარდისფერი არასდროს არის. უწყინარი და უცოდველი

ცივილიზაცია მხოლოდ იმათ ცნობიერებაში არსებობს, ვინც მას (ეკუთვნის თუ არა ამ ცივილიზაციას) ცუდად იცნობს. ეს ევროპას ეხება. უფრო კი, უპირველესად ევროპას, რადგან აღორძინების დროიდან მოყოლებული მის ურთიერთობას დანარჩენ სამყაროსთან დაპყრობისა და ოკუპაციის ფორმა ჰქონდა. საკითხავი ის არის, ამ წარსულს რა მოვუხერხოთ. პრობლემასთან - „საკუთარ წარსულს ბოლო როგორ მოვუდლოთ” - პირისპირ არა მხოლოდ გერმანია, არამედ მთელი ევროპა დგას. ევროპის სასახელოდ ისეთი ისტორიკოსებიც არსებობენ, რომლებიც უფრო ზუსტად იხსენებენ იმას, რაც სინამდვილეში ხდებოდა.

სხვათა წარსულის უარყოფით მხარეზე მითითებით დასმული კითხვის თავიდან აცილება ადვილია. ნეგატიური ყოველთვის არსებობს - გულმოდგინე ძიებისას ის ყოველთვის მოინახება. მაგრამ არგუმენტი: „სულელი შენ თვითონ ხარ”, ცივილიზაციათა შორის ურთიერთობაშიც კი მაინც ბავშვური ფანდი იყო და დღესაც ასეთად რჩება. უკეთესი ობიექტურ მიზეზთა ფხიზელი ხედვით ძიება იქნებოდა - ნებსითისა, ისეთის, როგორც შეიარაღებაში უპირატესობა ან უნებლიესი, როგორც, მაგალითად, ყველაზე გადამდები მიკრობების გავრცელება. ყოველ შემთხვევაში, წარსულთან პირისპირ შეხვედრისას დამბლის დამცემი დანაშაულის გრძნობის აყოლა არ შეიძლება, რადგან ეს განცდა ჩადენილის გამოსწორებასაც კი უშლის ხელს.

ჰეგელმა სადღაც აღნიშნა, რომ ჩვენ ვიქცევით იმ ველურებით, რომლებიც თავიანთ დაძაბუნებულ მშობლებს კლავენ. ფრანც ფონ ბაადერმა დააზუსტა: „ყველა ადამიანი ბუნებით ანთროპოფაგია”. ნებისმიერი კულტურა წინამორბედი კულტურით იკვებება. მაგრამ მაგიდასთან ქცევის წესები უნდა ვიცოდეთ. ასეთი ხედვის კუთხით შესამჩნევია, რომ ამ გარდაუვალი, ნებისმიერი მძლავრი ცივილიზაციისათვის ჩვეული კანიბალიზმიდან ევროპამ საკუთარი წარსულის აუცილებელი კრიტიკული გააზრების დასკვნა გამოიტანა. ჩვეულებრივ კულტურა რეფლექსიას თავისი თავის გამო მაშინ ეძლევა, როცა არასახარბიელო სიტუაცია ამგვარი სახის კითხვათა დასმას აიძულებს. ასეთ სიტუაციათა მაგალითი უამრავია - ყველგან, სადაც ევროპა სხვა ცივილიზაციათა საქმეში ერეოდა და მათ ადგილობრივი მოსახლეობის მხარდაჭერის გარეშე გახსნას აიძულებდა (არაბული სამყარო, აფრიკა, ინდოეთი, შორეული აღმოსავლეთი). ევროპა დამარცხებული და დამორჩილებული ხალხებისა და მიწების გამო წარმოშობილი თვითრეფლექსიის უნიკალურ შემთხვევას წარმოადგენს. მონტესკიეს „სპარსული წერილები” და კადალსოს „მაროკოული წერილები” განსაკუთრებულად ევროპულ ფენომენს წარმოადგენს. ლიტერატურული ჟანრი, რომელსაც ამ ნაწარმოებებს მიაკუთვნებენ („კეთილ ველურზე” მითიც აქვე შედის) შესუსტებული სახით იმ გაცილებით ღრმა განაზრებას გამოხატავს, რომელიც, რა თქმა უნდა, ამერიკის აღმოჩენის შემდეგ ჩაისახა. ცნობილია მონტენის აზრები ინდიელთა შესახებ. ლიტერატორთა ექსტრაპოლაცია უშუალო დაკვირვების იმ სიმდიდრეს ეყრდნობოდა, რომელიც მისიონერებმა მოაგროვეს. მოაზროვნეთა ხედვითა და წყალობით საგარეო მარცხი გამარჯვებად შემობრუნდა: ევროპამ თავის თავს უცხოშიწელის თვალთ შეხედა, დაინახა, რომ რაღაცას, თავისთავად მნიშვნელოვანს, არ წარმოადგენს და გაიგო, რომ არც ადამიანურ პრობლემათა ერთადერთ შესაძლებელ (და უფრო ნაკლებად - საუკეთესო) გადაწყვეტას წარმოადგენს. იმისათვის, რომ საკუთარი არასრულფასოვნება შეეგრძნო, ევროპისათვის საკმარისი აღმოჩნდა ის, რაც მასში უკვე იდო - კლასიკურ წყაროებთან მიმართება.

კულტურული იდენტობა?

სიტყვა „კულტურის“ მიმართებათა დაზუსტება მხოლოდ პურიზმის გამო არ მომხდარა. ფართოდ გავრცელებული გამოთქმაც - „კულტურული იდენტობა“ - ღრმა შემოწმებას საჭიროებს. იმსახურებს კი პატივისცემას ის, რასაც ეს გამოთქმა გულისხმობს? თუ სიტყვა „კულტურა“ თავისი პირველადი საზრისით კლასიკურ მოდელამდე ამაღლებით სულის გაკეთილშობილების პიროვნულ ძალისხმევას გულისხმობს, მაშინ იმის იდენტობაც უნდა გამდიდრდეს, ვინც ამგვარ მცდელობას ასრულებს. ასე რომ, კულტურულ იდენტობაზე იმ პატივისცემის ანარეკლი ეცემა, რომელიც, ზუსტად რომ ითქვას, მხოლოდ პიროვნებას შეიძლება მიესადაგოს. და ასე იმიტომ ხდება, რომ პიროვნებამ კულტურა თავის თავში მოიცვა, ხოლო კულტურა კი პიროვნებად იქცა. მაგრამ ხშირად ტერმინით „კულტურა“ აღნიშნავენ მთელ იმ კუთვნილების ტვირთს, რომელიც თავისუფლად არჩეული არ ყოფილა, რომელსაც მხოლოდ ატარებენ. ასეთ შემთხვევაში ამგვარი კულტურა მხოლოდ თავაზიან სიმპათიასა და არა ჭეშმარიტ მოწიწებას შეიძლება იმსახურებდეს. პატივისცემის ღირსი არა თვით კულტურა, არამედ მისი მფლობელი - პიროვნება - შეიძლება იყოს, ისიც არა იმდენად კულტურის გამო, არამედ და ხშირად - მიუხედავად კულტურისა. უმცირესობას, რომელიც უცხო მასაშია ჩაკარგული და ამის გამო საშიშროება ემუქრება, ხსენებული „კულტურული იდენტობის“ განცდის მტკიცება შეიძლება ეპატიოს. მაგრამ პრეტენზია იმ ღირსებაზე, რომელსაც მხოლოდ პიროვნება ფლობს, არც ერთ კულტურას არ უნდა ჰქონდეს. ზოგჯერ დასაცავი თვით ღირსებაა, რადგან ისეც ხდება, რომ კულტურა მის შევიწროებას „ფესვებამდე“, ანუ, როგორც თვით ეს ხატოვანი სიტყვა მიგვითითებს, უდრტვინველ მცენარეულ უძრაობამდე დაყვანას ცდილობს.

მოკლედ, „ჩვენი“ უნდა განვასხვავოთ სიკეთისაგან. ყველაფერი ჩვენი არაა სასიკეთო. თავისთავად მცდარი სიტყვებია: my country, right or wrong თუ ამ სიტყვებს იმისათვის მოვიხმობთ, რასაც „ჩემი კულტურა“ ჰქვია, უკუღმართ შედეგებს ვერ ავიცილებთ. მე, როგორც ფრანგი, იმით ვამაყოფ, რომ მოღალატეთა ერს ვეკუთვნი: გალები საკმაოდ ჭკვიანები იყვნენ, მათ საკუთარი „აუთენტურობა“ უარყვეს (ადამიანთა მსხვერპლად შეწირვის მომხიბლავ ჩვევასთან ერთად) მხოლოდ და მხოლოდ რომაული ცივილიზაციის გამო.

ინტერესი და დაუინტერესებლობა

ევროპული კულტურის საწყისები „ჩვენი“ არ არის და ამიტომაც მხოლოდ დასავლელი ხალხის მაგალითის მიხედვით მათი შესწავლა აუცილებელი სულაც არაა. დისტანცია ძველ ბერძნებსა და ჩვენ შორის, საზოგადოდ, ისეთივეა, როგორც მათსა და ნებისმიერ თანამედროვე კულტურას შორის. ამ საწყისების ღრმა წვდომას ინდივიდიცა და მთელი საზოგადოებაც მათი უცხოობის მზარდ გაგებამდე მიჰყავს. მითვისების მცდელობა ამ საწყისებისა თანამედროვე ევროპელს, იმგვარადვე, როგორც ჩინელსა და აფრიკელს, საკუთარი „მე“-ს დაკარგვის საფრთხეს უქმნის. არანაირი შესწავლა კლასიკას დასავლურად არ აქცევს. კალიფორნიის კამპუსებში ლოზუნგები უმცირესობათა დაცვის პოლიტიკური მოთხოვნის საუნივერსიტეტო პროგრამათა ენაზე გადატანისკენ მოუწოდებენ. მოითხოვენ, რომ თეთრი რასის მამაკაც ავტორებთან ერთად ან, სულაც მათ ნაცვლად, ისწავლებოდეს ქალთა ან ფერადკანიანი მწერლების

შემოქმედება. მსგავსად შეურაცხყოფისა, რომელიც შურისგებას მოითხოვს, თანამედროვე დასავლეთის მიერ ანტიკურ მემკვიდრეობაზე განსაკუთრებული უფლების გაცხადება შეიძლება სწორედ ამდაგვარ მოთხოვნათა აღმძვრელი იყოს. ეს ორი პოზიცია ერთი და იმავე ყალბი მონეტის ორი მხარეა. არაეფროპელი ხალხებისათვის დასავლეთის უკეთ გაგების მიზნით კლასიკურ ნაწარმოებთა შესწავლის რჩევა საჭირო არ არის. შეიძლება მხოლოდ მივუთითოთ, რომ „მათთვის“, ისევე როგორც „ჩვენთვის“, ეს ნაწარმოებები საინტერესოა. კითხვას, რომელი კლასიკოსი უნდა იყოს შესწავლილი (ან კლასიკოსად ვინ მივიჩნიოთ), საკითხთან, რომელი მათგანი ეკუთვნის იმ ტრადიციას, რომლის მემკვიდრედაც თავს მოვიაზრებთ, საერთო არაფერი აქვს. რომელი შევისწავლოთ - სოფოკლე თუ კალიდასა, ჰომეროსი თუ „ედა“, პლატონი თუ კონფუცი? როცა საქმე ორ განსხვავებულ ტრადიციათა კუთვნილ ავტორთა შორის არჩევანს ეხება, იქნებ ჯობდეს რომელიმე მესამე ტრადიციის წარმომადგენელს ვკითხოთ - მას რომელი უფრო გაამდიდრებდა? ერთადერთ გადამწყვეტ კრიტერიუმს შინაგანი ინტერესი წარმოადგენს. იმას, მიეკუთვნება თუ არა ავტორი ჩვენს ტრადიციას, მნიშვნელობა არა აქვს, ხოლო მიეკუთვნება თუ არა ის ჩვენს სქესს ან ჩვენსავე რასას, კიდევ უფრო ნაკლები მნიშვნელობა აქვს. ერთადერთი კანონიერი კითხვა შემდეგია: ღირს თუ არა ავტორის მხოლოდ მისსავე გამო წაკითხვა? სიმართლე რომ ვთქვათ, ევროპელებს საკუთარ წარსულთან ასეთი მიმართება ჰქონდათ. ისინი ბერძენ და ლათინ კლასიკოსებს სწავლობდნენ არა იმის გამო, რომ ეს ავტორები ევროპის საწყისს შეადგენდნენ და არც იმის გამო, რომ მათი შესწავლა თვითშემეცნებასა და საკუთრივ თვითდამკვიდრებას ნიშნავდა. სწორედ პირიქით, ევროპელები კლასიკოსებს ზუსტად ისევე სწავლობდნენ, როგორც მუსლიმან და ებრაელ მოაზროვნეებს და მხოლოდ იმიტომ, რომ მათ ჭეშმარიტ, მშვენიერ, ინტერესის აღმძვრელ და ა.შ. ავტორებად მიიჩნევდნენ. აქედან კულტურის ერთგვარი კანონის გამოყვანაც კი შეიძლება: წყაროს მითვისება ნაყოფიერი მხოლოდ იქ არის, სადაც ეს დაუინტერესებლად ხდება. უხეშად რომ ითქვას, ღირებულება მხოლოდ იმას აქვს, რაც უსასყიდლოდ გვეძლევა. ისევე, როგორც რელიგიის სფეროში, რწმენა მხოლოდ იქ მოქმედებს, სადაც ის რწმენად რჩება და ანგარება არ ერევა. ქრისტიანული ევროპის ცივილიზაციას ის ხალხი ქმნიდა, რომელთაც მიზნად დასახული ჰქონდათ არა „ქრისტიანული ცივილიზაცია“, არამედ ქრისტეს რწმენიდან ყველა შედეგის მიღება. ჩვენ ეს ცივილიზაცია მივიღეთ იმ ადამიანებისაგან, რომელთაც ქრისტე სწამდათ და არა ქრისტიანობა. ისინი ქრისტიანები იყვნენ და არა რაღაც „ქრისტიანისტებისმაგვარები“. პაპი გრიგოლ დიდი, რომლის რეფორმამაც საფუძველი ჩაუყარა ევროპულ შუა საუკუნეებს, ასეთი მიმართების კარგი მაგალითია. ის მიიჩნევდა, რომ სამყაროს დასასრული ახლოვდებოდა. ასეთი წარმოდგენა „ქრისტიანული ცივილიზაციის“ ფართოდ განფენის საშუალებას თავისთავად გამორიცხავდა. მის მიერ აშენებულმა შემდგომ მთელი ათასწლეული გაძლო, მაგრამ პაპისათვის ეს იყო რაღაც ისეთი მოკლევადიანი თავშესაფარივით, რომელსაც მალე ვტოვებთ. და პირიქით, ისინი, ვინც „ქრისტიანული დასავლეთის გადარჩენას“ მოითხოვენ, ხშირად მიმართავენ ისეთ პრაქტიკას, რომელიც ქრისტიანული ეთიკის საზღვრებს არღვევს.

იგავი

ევროპის იდენტურობის საკითხს პასუხი იგავით შეიძლება გაეცეს. იმისათვის, რომ გამოვავლინო ევროპული გამოცდილების ის მხარე, რომელიც ქრისტიანობის პოზიციიდან აუხსნელია, ქრისტიანობამდელი ავტორის ნაწყვეტს მოვიყვან. ასეთი ჰეროდოტეა. სპარსეთის მეფე დარიოსი ცდილობდა ეჩვენებინა, რომ

ადამიანებს ადათი (ნომოს) მართავს, რამეთუ ყველას საკუთარი ადათი საუკეთესო ჰგონია. ზოგი მისაღებად ერთს, მეორეს, სხვისას კი სისამაგლედ მიიჩნევს. იმისათვის, რომ ეს ეჩვენებინა, დარიოსმა ბერძნები და რომელიღაც ინდური ტომის წარმომადგენლები ერთად შეყარა და ორივე მხარეს დაკრძალვის წესებისა და მათი შესაძლო შეცვლის შესახებ კითხვა დაუსვა. ბერძნებმა, რომლებიც იმ ეპოქაში თავიანთ მიცვალებულებს წვავდნენ, განაცხადეს, რომ მათ ჭამას არაფრის დიდებით არ დაიწყებენ. ინდოელებმა, რომლებიც მიცვალებულებს ჭამდნენ, წივილ-კივილით განაცხადეს, რომ მათ დაწვას არავითარ შემთხვევაში არ დათანხმდებიან. ორივე მხარე, როგორც ჩანს, ერთნაირ პოზიციას იკავებს და ჰეროდოტეს ზედაპირული დასკვნაც სწორედ ასეთია. მაგრამ ბერძნებს ორი რამ გამოარჩევს. ერთი მხრივ, ისინი მეფის კითხვებს წყნარად ისმენენ და მშვიდად უპასუხებენ, მაშინ როცა ინდოელები ყვირიან და დარიოსის დადუმებას ითხოვენ. მეორე მხრივ, თარჯიმნის დახმარებით ბერძნებს ისიც ესმით, რასაც დარიოსი ინდოელებს ეკითხება. ბერძნები, თავიანთი ადათ-წესების მოყვარულნი, არც ერთ სხვა ხალხზე ნაკლებად არ არიან საკუთარი „აუთენტურობის“ ერთგულნი. მაგრამ ისინი, სულ მცირე, უცხო ალიარებისათვის მზად არიან, მათ საკუთარს კერძო ხასიათის ალიარება, დანარჩენი სამყაროს მიმართ ღიაობა შეუძლიათ. ამრიგად, სხვა კულტურები თარგმნადა, მათი საყოველთაოდ ამალგება ენის მეშვეობით შეიძლება. ანონიმი ინტერპრეტატორი - აი, სიმბოლო იმისა, რასაც ჰეროდოტე თავის „ისტორიაში“ განუწყვეტლივ აკეთებს. დაკრძალვის ადათში ამ უნივერსალურობის პირველსახე კრემაციაა, რომელიც სპობს იმას, რაც სხვა სხეულებისგან გამოგვარჩევს - ჩვენს სხეულს. და პირიქით, შეჭმა საკუთარისადმი ერთგულების სიმბოლიზაციას წარმოადგენს. ჰეროდოტეს მიერ გამოვლენილი ასეთი განწყობა ან მიმართება, ძველი საბერძნეთის წესი არ ყოფილა, მაგრამ გადმოღებული იყო ევროპის მიერ. ეს მიმართება მეორეულისათვის ღირებულების მიმნიჭებელი მისი რელიგიის მსგავსია. ეს ევროპის საკუთარისადმი დამოკიდებულების ერთგვარი პროგრამაა: დამოკიდებულებისა, რომელიც საყოველთაოსათვის ღიაა. მისი ჩამოყალიბება ორტეგა-ი-გასეტის ცნობილი სიტყვათა თამაშის გამოყენებით შეიძლება. ამერიკიდან ჩამოსული, ის კითხვებს, რომელსაც ჩამოსვლის მიზეზის გამო უსვამდნენ, ასე *Europa es el nico continente que tiene contenido*. ევროპა ერთადერთი კონტინენტია, რომელსაც შინაარსი აქვს (ესპანურში ეს ერთი და იგივე სიტყვაა¹⁰). ფორმულას ქედმაღლური იერი დაკრავს. თუმცა, შეიძლება ორტეგას ჩაფიქრებული ასეც ჰქონდა. ჩემთვის კი, თუ კარგად ჩაფიქრდებით, ეს გამონათქვამი ქედმაღლობის სწორედ საწინააღმდეგოს ნიშნავს. კარგად უნდა იყოს გაგებული ის, რომ „შინაარსი აქვს“ გულისხმობს იმას, რომ ის „არსებობს“ და რომ ეს შინაარსი „ჩვენ“ არ ვართ, ჩვენ მისი იდენტურნი არ ვართ. ამიტომაც ფორმულა შეიძლება ამგვარად შევატრიალოთ: ევროპის შინაარსი - ეს შემცველობითი ყოფიერებაა, საყოველთაოსადმი ღიაობაა.

ისევე, როგორც ცივილიზაციის დონეზე, ევროპის მკვიდრთ პიროვნულ დონეზეც მიკუთვნებული საკუთარი სახელები აქვთ. უმეტესად ეს სახელები სწორედ საკუთარი სახელებია. და ძალზე იშვიათია სახელი, რომელიც ზედსართავიდან არის ნაწარმოები (*Constant, Aima-ble* და ა. შ.). საზოგადოდ კი სახელები კულტურის მეორეულობის კონკრეტული შედეგია: ებრაული (იოანე და სხვ.), ლათინური (მარკუსი და სხვ.), გერმანული (ბერნარდი და სხვ.) საკუთარი სახელები ქრისტიანებმა გადმოიღეს, მაგრამ მათი პირველადი მნიშვნელობა დავიწყებას მიეცა. განსხვავებით სხვა ცივილიზაციებისაგან, სადაც სახელებს

მნიშვნელობა (ცხადია, საქებარი) აპრიორი აქვთ, ევროპელის იდენტურობა მიღებული ისეა, როგორც ცარიელი ჩარჩო, რომელიც თავად უნდა შეავსო.

მთელი მსოფლიოს ევროპიზაცია

თუ ეს ასეა, მაშინ ჩვენ ევროპისა და დანარჩენი მსოფლიოს ურთიერთობის პრობლემის თავიდან დასმა მოგვიწევს. ამ მიზნით ძალზე ხშირად მხოლოდ ორ ტერმინს აფიქსირებენ: პირველი აღნიშნავს იმას, რაც უკვე ევროპულია და მეორე - რაც ევროპული ჯერ არ გამხდარა. არაევროპულს ან შეუძლია გაევროპულება ისურვოს, ანდა ამ შესაძლებლობაზე უარი თქვას და, შესაბამისად, მიიღოს ან უარყოს ის, რასაც ევროპიზაცია ჰქვია. ნებისმიერ შემთხვევაში და ნებისმიერი იერისას ივარაუდება, რომ მსოფლიოს სხვა ნაწილები იმას უნდა მოერგონ, რაც სადღაც უკვე არსებობს. „ევროპიზაციისკენ“ სწრაფვა ევროპის მიზამდვას ნიშნავს და აქ თავისთავად იგულისხმება, რომ თავად ევროპა უკვე სრულიად ცხადად ევროპულია. ამგვარად ტერმინ „ევროპიზაციით“ მოსარგებლე და, საერთოდ, ამ საკითხზე მოსაუბრე ფილოსოფოსები იქცევიან. თუმცა ისინი არც ისე ბევრნი არიან.

მე მინდა საწინააღმდეგო, ერთი შეხედვით პარადოქსული თეზისი წამოვაცენო.

ევროპა სხვა არაფერია თვითევროპიზაციის მუდმივი მოძრაობის გარდა.

ევროპიზაცია ევროპის შინაგანი მოძრაობაა, ანდა ეს ის მოძრაობაა, რომელიც ევროპას, როგორც ასეთს, აყალიბებს. ევროპა ევროპიზაციის წინმსწრები არ არის, ევროპა ევროპიზაციის მიზეზი კი არა, შედეგია.

ეს თეზისი ზემოთ ნაჩვენებიდან პირდაპირ გამომდინარეობს: ისტორიკოსის ხედვით, ევროპა წინასწარ განსაზღვრული, წინამორბედი სივრცე, სადაც რაღაც კულტურა განვითარდა, არასოდეს ყოფილა. განსაზღვრულ სივრცედ შეიძლება ამერიკა ან ავსტრალია წარმოდგეს: ისინი, არსობრივად, თავისთავად გამოცალკეებად გიგანტურ კუნძულებს წარმოადგენენ. სწორედ ამიტომაც ამ „კუნძულების“ აღმოჩენა, მათთვის სახელების მიცემა, ასე ვთქვათ, ერთი მოქნევით, ერთბაშად მოხდა. ევროპას პირიქით, სარწმუნო ბუნებრივი საზღვრები არ აქვს, ის არა გარკვეულს, განსაზღვრულს, არამედ ისეთ სივრცეს წარმოადგენს, რომელიც თავის თავს დანარჩენი სამყაროსგან გამოცალკეებისას ადგენს. ის მომენტი, როცა ქვეყნიერების ნაწილის „ევროპად“ (არა მიმართულებად - დასავლეთი, დაისი) მოხსენიება დაიწყეს, სწორედ ის დრო იყო, როცა ეს რეგიონი ბიზანტიასა და ისლამს გაემიჯნა - ნაწილობრივ გარეგანი განკერძოებისა და ნაწილობრივ მეტ-ნაკლებად გააზრებული რაღაცა სიახლისაკენ სწრაფვის გამო. ხმელთაშუა ზღვისპირეთის სამხრეთი ჩრდილოეთს ჩამოშორდა, არაბთა მიერ დაპყრობილი სამხრეთ სანაპიროები ევროპას მოსცილდა. ეს გარეგანი მოვლენა იყო, მაგრამ დაპყრობისადმი წინააღმდეგობა - შინაგანი ნების შედეგი.

ქრისტიანული დასავლეთი ქრისტიანულ აღმოსავლეთს თავიდან გარეგანი, ენათა და კულტურათა განსხვავების გამო დასცილდა. შემდგომ ეს განცალკეება კომუნიკაციის სიმწიფემაც გააღრმავა - ამ ფაქტორთა გაცნობიერება ადრევე მოხდა. მაგრამ დასავლური იმპერიის აღდგენის კარლოს დიდისა და პაპთა გადაწყვეტილებას შინაგანი მოტივაცია ჰქონდა, რომელიც გარკვეულწილად ბიზანტიის იმპერიის გადასწრების სურვილით იყო ჩაგონებული.

ევროპის, როგორც ცივილიზაციის, შესწავლას იმავე შედეგამდე მივყავართ: ევროპის წყარო არაევროპულია. ევროპის საერო კულტურა, ძირეული წვდომით, ბერძნულიდან არის ამოსული, მისი რელიგია ებრაული წარმოშობისაა. უკვე ძველთაგანვე არსებული ხატის თანახმად, მისი ფესვების კლასიკურ სიმბოლოდ ორი ქალაქი წარმოდგება: „ათენი“ და „იერუსალიმი“. მაგრამ ამ ორი ქალაქიდან

არც ერთი არ ყოფილა იმ სივრცეში, რომელსაც ისტორიულად, როგორც თავად იქ მცხოვრებნი, ასევე მეზობლები, „ევროპულს“ უწოდებდნენ. ევროპულ კულტურას თავის მიღმა უნდა მოეძიებინა ის, რაც მას განსაზღვრავს. ამიტომაც ევროპელებს ვეტყვოდი: „თქვენ არ არსებობთ!“ ბუნებაში ევროპელები არ არსებობენ. ევროპა - ეს კულტურაა. კულტურა კი შრომაა, საკუთარი თავის დამუშავებაა, იმის ასიმილაციისკენ მომართული ძალისხმევაა, რაც ინდივიდს აღემატება. ამიტომაც ევროპის მემკვიდრეობით მიღება შეუძლებელია, პირიქით, ის ყველამ თავად უნდა დაიპყროს. ევროპელად დაბადება შეუძლებელია, ევროპელად ქცევას შრომა სჭირდება. ფრიდრიხ შლეგელს ასეთი სარკასტული გამონათქვამი აქვს: Die Deutsche, sagt man, sind, was Hoehe des Kunstsinns und des wissenschaftlichen Geistes betrifft, das erste Volk in der Welt. Gewiss; nur gibt es sehr wenige Deutsche.¹¹ მათ, ვისაც პრეტენზია აქვთ „ევროპელად“ იწოდებოდნენ, ანალოგიური ფორმულა კარგად მოერგებოდათ. ევროპული კულტურა - აი, რაც ევროპელს განსაზღვრავს. მაგრამ ბევრია კი ევროპაში ან სხვაგან მცხოვრებთა შორის ისეთი, რომელიც ამგვარ მოთხოვნათა სიმაღლეს ესადაგება? ახლა, მივმართავ რა არაევროპელებს, კვლავ ვიმეორებ: „არც თქვენ არსებობთ!“ ბუნებაში არაევროპელი არ არსებობს. მთელი მსოფლიო, საუბედუროდ თუ საბედნიეროდ, ევროპელთა მიერ უკვე მოვლილია, ის ევროპულით, იმ ფენომენით, რომელიც ევროპიდან არის მოსული, უკვე შელახულია (ამ სიტყვის ნეიტრალური მნიშვნელობით). ამ მოვლენათა პირისპირ მდგარი დანარჩენი სამყარო იმავე ნიმუშს მისდევს, რასაც, თუ ასე შეიძლება ითქვას, „უკვე ევროპული“ (ან ასეთად წარმოდგენილი) სამყარო მიჰყვება. თუ „ევროპელებად“ რუკაზე მონიშნული სივრცის მცხოვრებთ მივიჩნევთ, მაშინ ისინი, რასაკვირველია, მრავალი ნიშნით იქნებიან განსხვავებული იმათგან, ვინც ამ არეს იქით ცხოვრობს. მაგრამ პრინციპთა მიხედვით ეს ორი ჯგუფი ერთ დონეზე, სახელდობრ, ევროპულობის დონეზე დგას. თუ ევროპულობა კულტურაა, მაშინ იმისგან, რაც შესაძენია, ყველა თანაბრად არის დაშორებული. ევროპას თავი წარმოდგენილი გეოგრაფიულ, ეკონომიკურ და ა.შ. ნიმუშად არ უნდა ჰქონდეს. პირიქით, მან თავის თავსაც და დანარჩენ მსოფლიოსაც ამოცანად ევროპიზაცია უნდა დაუსახოს.

ყველანი ერთ დისტანციაზე არიან, მაგრამ თუ ამ მეტაფორას კიდევ განვავრცობთ - ყველას აუცილებლად ერთი და იგივე მიმართულება შეიძლება არც ჰქონდეს. სხვა სიტყვებით, წინააღმდეგობანი განსხვავებულია, ეს გააზრებას მოითხოვს. იმ სივრცის მცხოვრებთათვის, რომელსაც „ევროპულს“ უწოდებენ („ევროპელად“ წოდების პრეტენზიით) საშიშროება ის არის, რომ მათ ევროპულობა ნაცვლად მოსაპოვებლისა, უკვე მიღწეულად ან უკვე არსებულად შეიძლება ჩათვალოს. ევროპულობა მათ შეიძლება რენტად და არა საქმიანობად, გარკვეულ თავისებურებად და უნივერსალურ მოწოდებად მიიჩნიონ. ამგვარი ხედვით, წარსულისადმი ინტერესი ზედამხედველის საქმიანობას ემსგავსება: რეტროაქტიური იმპერიალიზმიც ხომ არსებობს - როდესაც რომელიმე ქვეყანა ყველაფერს, რაც მის ტერიტორიაზე ხდება, თავის საკუთრებად მიიჩნევს. თითქოს კულტურული ფასეულობანი სადაც სეიფში, ათვისების პროცესისაგან დამოუკიდებლად არსებობდნენ. მართლაც, სად არსებობს ეს ფასეულობა? იქ, სადაც ტექსტებსა და პარტიტურებს გამოსცემენ, სადაც მათ სწავლობენ და ასრულებენ, სადაც სცენაზე დგამენ. მოკლედ, იქ, სადაც მათ ცხოველმყოფლად და შესწავლის ღირსად თვლიან - იმის შესწავლისა, რაც ამოღებული არც ჩვენი შინაგანი საცავიდან შეიძლება იყოს და არც არსაიდან. კულტურის ფასეულობათა მიღება მხოლოდ საკუთარი ნაწილის გაცემით (მაგრამ არა თავის სრული

გადადებით) შეიძლება.

საშიშროება იმისა, რომ სხვა სივრცეში მცხოვრებნი (ე.წ. არაევროპელები) ყურადღებას „ევროპული“ სივრცის ბინადართა ახლანდელი თუ წარსული ცხოვრების წესის მხოლოდ ზედაპირულ გამოვლენას (ნაკვთებს) მიაქცევენ საკმაოდ მაღალია. ევროპიზაციის პროცესში ჩართვისას, შეიძლება შეიქმნას საფრთხე იმისა, რომ სივრცის გარკვეულ ჩარჩოში way of life-ის მაიმუნური წაბადვის ხორცშესხმა მოხდეს. ასეთ შემთხვევაში ყველაფერი ის, რამაც ევროპული ცხოვრების წესი შესაძლებელი გახადა, ნიადაგი, რომელზეც ის აღმოცენდა, უარყოფილი იქნება. შესაძლოა ეს ნიადაგი არც გამოიფიტოს და არც მოირღვეს, მაგრამ იკარგება დინამიკის მიმნიჭებული ზამზარა, ქრება დონეთა განსხვავება გარე და უმაღლეს სათავესთან. შეიძლება კი თანამედროვე მეცნიერებისა და ტექნიკის გადმოღება და, იმავდროულად, მისი შემქმნელი აზროვნების ყაიდის უარყოფა?

თუ ვივარაუდებთ, რომ „არაევროპელები“, პირიქით, ევროპიზაციისაკენ კი არა, რაღაც სხვა მხარეს ილტვიან, მაშინ საფრთხე მათ იმ მოდელის კარიკატურიზაციის გამო შეექმნებათ, რომლის მიმართაც დისტანციის შენარჩუნება სურთ. ამასთან, ეს იოლი საქმეა, რადგან მას, ვინც უფლებას ევროპად სახელდებაზე აცხადებს, არც წარსული და არც აწმყო განსაკუთრებულად ვარდისფერი არ ჰქონია. ამიტომაც მისი იმპერიალიზმი, მისი „მატერიალიზმი“ ან, ვთქვათ, ადამიანურ ურთიერთობათა „სიმშრალე“ ადვილი გასაკიცხია. ყველა ამ ნაკლს ევროპის მრავალი მკვიდრი აღიარებს და მათ გამო სინანულსაც გამოთქვამს. მაგრამ ამ დროს ავიწყდებათ, რომ სამეზბნი შთამაგონებელი ხატი ევროპის მიღმა, მის ზემოთ იმყოფება. და სწორედ იგია ის საზომი, რომლითაც ევროპა უნდა გაიზომოს. იმ შემთხვევაში მაინც, როცა ევროპული ისტორიის დინამიზმს, იმ მოძრაობას ეხებიან, რომელსაც ევროპა დინების ზემოთ, უნივერსალურისაკენ მიჰყავს.

ნებისმიერ შემთხვევაში „არაევროპელებს“ „ევროპელებთან“ შედარებით ერთი საკმაოდ მნიშვნელოვანი უპირატესობა აქვთ: ისინი აცნობიერებენ იმ დისტანციას, რომელიც მათ ევროპას აშორებს (იქნება ის რეალური თუ წარმოსახვითი), იმ მტკივნეულად აღქმად დისტანციას, რომლის ვაჟკაცური აღიარებაც ევროპული დინამიზმის ზამზარას წარმოადგენდა. შეიძლება მოხდეს ისე, რომ რომი უცებ რომში არ აღმოჩნდეს, რომ ევროპის წილად ხვდომი რომაული მიზანდასახულობის ტარება „არაევროპელებმა“ უკეთ შეძლონ და შედეგად, მათზე მეტად ევროპელები გახდნენ, ვინც თავს ასეთად მიიჩნევს.

ქრისტიანობა, როგორც ევროპული კულტურის ფორმა

ამგვარმა ფიქრებმა ისეთ შედეგამდე შეიძლება მიგვიყვანოს, რომელიც ევროპულ კულტურაში ქრისტიანობის ადგილის ახალი გააზრების აუცილებლობას გამოიწვევს. ამ კულტურაში ქრისტიანობის ცხადად არსებობას ყველა აღიარებს - ხან განდიდებისა და ხანაც გაკიცხვის მიზნით, საჭიროებისა თუ მისი არარსებობის შემთხვევაშიც მასზე მიუთითებენ. ყოველ შემთხვევაში, მას სხვა ელემენტებთან, ანტიკურ და ებრაულ მემკვიდრეობასთან ერთად ევროპული კულტურის შინაარსის შემადგენელ ნაწილად მიიჩნევენ. და პირიქით, მე შევეცადე მეჩვენებინა, რომ უფრო სიღრმისეულ დონეზე ქრისტიანობა კულტურულ მემკვიდრეობასთან ევროპული მიმართების ფორმასაც წარმოადგენს. ქრისტიანული მოდელი, რომელიც რელიგიურ დონეზე ძველ

აღთქმასთან ქრისტიანობის მეორეულობით დასტურდება, წარსულთან კავშირის ერთიანობის სტრუქტურირებას ახდენს.

ამიტომაც, მე იმ საზრისის ხაზგასმით გამოკვეთას ვისურვებდი, რომელიც მოცემულ კონტექსტში მხარს ევროპაში ქრისტიანობის თანდასწრებას უჭერს. თუ საკითხი მხოლოდ ევროპული კულტურის შემცველობას ეხება, თუ ქრისტიანობა მრავალთა შორის ერთ-ერთი ელემენტია, მაშინ შეიძლება ვიკითხოთ, მას სხვებზე მეტი მნიშვნელობა რატომ უნდა ეძლეოდეს. ამ შემთხვევაში ლაპარაკი ქრისტიანობისათვის იუდაიზმთან და წარმართობასთან მიმართებაში უპირატესობის მინიჭების შესახებ შეიძლებოდა. არგუმენტები, რომლებიც შეიძლება იყოს მოტანილი ასეთი აზრის დასტურად, მეტ-ნაკლებად სარწმუნოა. მაგრამ ყოველგვარი არჩევანი ასახიჩრებს. ქრისტიანობის ისტორიული განვითარებაც სხვა კულტურული მოდელების განდევნის, მათი წმინდა ვირტუალობაში გადასვლის ხარჯზე ხდებოდა. და აქ იმის პოლემიკური ხაზგასმაც შეიძლება, რომ ეს განდევნა ძალადობრივი იყო. მაგრამ, ამ შემთხვევაში, ქრისტიანობისადმი ყველაზე კეთილად განწყობილი გონიც კი ვერ აიცდენდა ნოსტალგიას, რომელიც განსხვავებულ შესაძლებლობათა შორის არჩევანისას იმ აუცილებლობის გამო ჩნდება, რომ საბოლოოდ მხოლოდ ერთი მათგანის მიღება შეიძლება.

თუ ამ წიგნში წამოყენებული თეზისი მართებულია, მაშინ პრობლემა განხილული სულ სხვა მხრივ უნდა იყოს. ჩემთვის ქრისტიანობა ევროპულ კულტურასთან მიმართებაში უფრო ფორმას წარმოადგენს, ვიდრე შინაარსს. და ამიტომაც, საკითხი ქრისტიანობის, როგორც კულტურის სხვადასხვა შემადგენელთა შორის ერთ-ერთის არჩევანს არ ეხება. ყველა სხვა შემადგენელი მხოლოდ ქრისტიანობის წყალობით არსებობს. ამას ზოგჯერ უშუალოდაც აღვიქვამთ. ევროპულ კულტურაში წარმართობის შენარჩუნების გამო კათოლიციზმი შეიძლება აქო ან ამაგო (როგორც პროტესტანტები აკეთებენ). აღორძინების ხელოვნებამ „ანტიკურ ღმერთთა სიცოცხლისუნარიანობა“ დაადასტურა (ჟ. სეცნევი). მაგრამ წარმართობა აქ განეიტრალებულია, უფრო სწორად, ის შემონახულია თავის მორალურ ნეიტრალობაში. კათოლიციზმის გარეშე წარმართობის აღორძინების მცდელობას სწრაფად მოჰყვება რაღაც საექვოსა და აშკარად დემონურის შემოტანა. საკმარისია ბერძნულ ქანდაკება-დედნებს შევადაროთ რენესანსის დროის იმიტაციები, მუსოლინის ფორუმზე მათი ასლები, არნო ბეკერის ქანდაკებები. მაგრამ თუ ისე ხდება, როგორც ზემოთ განვსაზღვრეთ, მაშინ ქრისტიანობის მხარდაჭერით მეომრულ-დაინტერესებული ხასიათის სწრაფვა ქრება. ქრისტიანობასთან ერთიანობით მთელ ევროპულ კულტურას ვიცავთ.

ქრისტიანობის კათოლიკურ ვერსიას ევროპის შექმნის დასაწყისში გარკვეული როლის შესრულება შეეძლო, რადგან მის მიმდევრებს ცივილიზაციის სიღრმისეული ერთიანობის სწამდათ, მათ ძალადობაზე დამყარებული საერთაშორისო ურთიერთობა ბოროტებად მიაჩნდათ. მაგრამ ქრისტიანული რწმენა ევროპის კონსტრუირებაში იმ მნიშვნელობით, რომ მას ამა თუ იმ ტექნიკური პრობლემის გადაწყვეტის რეცეპტის მიცემა შეეძლო, არ შესულა. და რომ ეს პრობლემები მდებარე ბუნების ან დაქვემდებარებული ხასიათისაა, ამ შემთხვევაში მნიშვნელოვანი არ არის. ეს განზომილება არსობრივია და კათოლიკური სულის ნიშან-თვისებასაც სწორედ მხოლოდ ეთერში მოფარფატე სულიერების უარყოფა წარმოადგენს. უკიდურესად სასურველია, რომ ქრისტიანები დაკავებული თანამედროვე საზოგადოების კონკრეტული პრობლემების გადაწყვეტითაც იყვნენ. მაგრამ ამ პრობლემათა ანალიზისას რწმენა

მათ რაღაც განსაკუთრებულ რჩევას ვერ მისცემს. სამაგიეროდ ქრისტიანობა ევროპის კონსტრუირებას რაღაც არაცხადითა და ამიტომაც ჯერ შეუსწავლელით შეიძლება შეეწიოს. ეს სხვა რამ კი არა, თავად მოცემული კონსტრუირების ობიექტია. ვართ თუ არა დარწმუნებული იმაში, რომ სწორედ ევროპას ვქმნით, და არა მხოლოდ თავისუფალი ვაჭრობის ზონას ან რაღაც ძალის ცენტრს, რომელიც თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით, „აზიური კონტინენტის მცირე წამონაზარდის“ (ვალერი) შემთხვევით მიღებული სახელით განისაზღვრება? ევროპის თავისთავადობის შესანარჩუნებლად აუცილებელი არ არის, რომ ევროპის ყველა მცხოვრები თავს ქრისტიანად და კიდევ ნაკლებად - ქრისტიანობისათვის „მებრძოლად“ თვლიდეს. რეკონკისტას „კომპოსტელასეული ზმანება“ (რა ფასად განხორციელებადი?) მხოლოდ მათ თავებში არსებობს, ვინც მის ცოცხალ მხილებას წარმოადგენს. საკითხი ასე დგას, შეუძლია კი ევროპას თავისი ბუნების შერყვნის გარეშე ზემოთ აღნიშნული ელემენტების უარყოფა?

ევროპა დროებითისა და სულიერის განცალკევების, უფრო კი მათი მორიგების ადგილად უნდა დარჩეს ან კვლავ უნდა იქცეს ისეთად, სადაც თითოეული მეორის საკუთარ საზღვრებში ლეგიტიმურობას აღიარებს. ის უნდა დარჩეს ან კვლავ იქცეს იმ ადგილად, სადაც აღიარებულია ადამიანის ღმერთთან შინაგანი კავშირი, კავშირი, რომელიც ყოვლად აუცილებელი პატივისცემის ობიექტს, თვით ადამიანის ხორციელ სხეულს სწვდება. ის უნდა დარჩეს ან კვლავ იქცეს იმ ადგილად, სადაც ადამიანთა ერთიანობა არა იდეოლოგიის გარშემო, არამედ კონკრეტულ ადამიანებსა და ჯგუფებს შორის ურთიერთობით ხორციელდება. და თუ ეს საწყისები ქრება, მაშინ იქნებ სხვა, საკმაოდ ხანგრძლივი რაღაცის აშენებაც შეიძლება? მაგრამ იქნება კი ეს ევროპა?

აქვს თუ არა ევროპას მომავალი, ეს მე არ ვიცი. მეორე მხრივ, მე ვიცი, როგორ შეიძლება მან ის დაკარგოს: იქცეს ევროპად, რომელიც დარწმუნებულია, რომ მხოლოდ მისთვის ღირებულ პრინციპებს ფლობს, ევროპად, რომელიც საკუთარ იდენტურობას თავის თავში, იაფფასიანი „ინდოევროპულობის“ მსგავს განსაკუთრებულობაში ეძებს. ასეთ შემთხვევაში, ის მომავალს არც იმსახურებს. კულტურული ამოცანა, რომელიც ევროპას წინ ელის, შემდეგია, ის კვლავ რომაულად უნდა იქცეს. თუ ევროპამ თავი კვლავ უნდა გააცნობიეროს, მან იმავდროულად Selbstbewusstsein-ი და self-consciousness-ი უნდა გამოავლინოს. მე აქ ორი ენის სიტყვას ორ, როგორც ჩანს, განსხვავებული საგნის აღმნიშვნელ სინონიმს მოვუხმობ¹². მოდით, ისინი ევროპასთან მიმართების მიხედვით ვთარგმნოთ: მან თავისი ღირსებაცა და უღირსობაც ერთდროულად უნდა გააცნობიეროს. თავისი ღირსება - იმ შინაგან და გარეგან ბარბაროსობასთან მიმართებაში, რომელსაც უნდა დაეუფლოს და უღირსობა, მასთან ფარდობით, ვისი დესპანიცა და მსახურიც ის არის.

თარგმნა ირაკლი მჭედლიშვილმა

1. რემი ბრაგი (Remi Brague, 1947) - ფრანგი ფილოსოფოსი, პარიზი I-ისა (სორბონა-პანთეონი) და ლუდვიგ-მაქსიმილიანის უნივერსიტეტის (მიუნხენი) პროფესორი, კათოლიკური ჟურნალის „Communio“-ს ფრანგული გამოცემის რედკოლეგიის წევრი. წინამდებარე ტექსტი წარმოადგენს ერთი თავის თარგმანს რემი ბრაგის წიგნისა „ევროპა - რომაული გზა“ (Europe, la voie romaine, Criterion, Paris, 1992)
2. Graetz H. Geschichte der Juden. Leipzig, 1874. T. I. P. XX.
3. Hegel. Philosophie der Geschichte. SW. T. 11. S. 366.
4. ლათ. სწავლებათა გადაცემა.
5. ლათ. სამყაროს (საუკუნის) ახალი წესრიგი.
6. იხ. ვერგილიუსი, ენეიდა. VI, 847-853.

7. XVII საუკუნის შუა პერიოდში პასკალი ფრანგულად დაწვებულ მათემატიკურ დამტკიცებას წყვეტს სიტყვებით: „მე ამას ლათინურად გეტყვით, რამეთუ ფრანგული არანაირად არ ვარგა“ (წერილი ფერმას, 29.07.1654).
8. თუკიდიდე, I, 6, 6. იხ. აგრეთვე, პლატონის „კრატილოსი“ (397ც-დ и 412 დ) და არისტოტელეს „პოლიტიკა“ (II, 8, 1268ბ).
9. Schelling. Philosophie der Mythologie. მე-16 ლექცია
10. უფრო სწორად, სიტყვები *contingente* და *contenido* ალბათ ერთი ძირიდან მოდიან და ამიტომაც მსგავსი ჟღერადობა აქვთ (ისევე, როგორც შესაბამის ინგლისურ სიტყვებს: *continent* და *content*).
11. „ამბობენ, რომ გერმანელები, როცა საკითხი მხატვრული გემოვნების სიმაღლესა და მეცნიერულ სულს ეხება, მსოფლიოში პირველი ხალხია. უეჭველია, თუმცა კი ძალზე ცოტა გერმანელი არსებობს“. - Schlegel F. *Kritische Fragmente* (KA. T. 2. S. 161). ეს ხუმრობა „სპეკულატურ განსჯას“ ვარგისი და ჯეროვანი ფორმით მალავს: შემასმენელი სუბიექტთან ბრუნდება და მას განსაზღვრებას აძლევს.
12. გერმანული *Selbstbewusstsein* და ინგლისური *self-consciousness* ერთი მნიშვნელობით - თვითცნობიერება - სინონიმები არიან. თუმცა მეორე მნიშვნელობით გერმანული *Selbstbewusstsein* თავდაჯერებულობას, თვითრწმენას, ხოლო *self-consciousness* მორცხვობას, მოკრძალებას ნიშნავს.